

V-XI ASRLARDA YEVROPADA PSIXOLOGIYANING RIVOJLANISHI

Baxtiyorova Umida Ulug'bek qizi

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13353026>

Annotatsiya. maqolada psixologiya tarixi, uning ruh haqidagi falsafiy mulohazalardan aqliy jarayonlar va inson xulq-atvori bo'yicha zamonaviy ilmiy izlanishlarga qadar bo'lgan taraqqiyoti, psixologiya rivojlanishining asosiy bosqichlari, psixologiyaning rivojlanish xususiyatlari, Kognitiv psixologiya, zamonaviy psixologiyagacha bo'lgan jarayonlar mazmuni ilmiy asoslangan holda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: psixologiya tarixi, falsafiy mulohazalar, aqliy jarayonlar, inson xulq-atvori, taraqqiyot, psixologiya bosqichlari, psixologiyaning xususiyatlari, Kognitiv psixologiya, zamonaviy psixologiya.

Аннотация. в статье научно обоснованно изложена история психологии, ее развитие от философских рассуждений о душе до современных научных исследований психических процессов и поведения человека, основные этапы развития психологии, особенности развития психологии, познавательная психология, содержание процессов до современной психологии.

Ключевые слова: история психологии, философские рассуждения, психические процессы, поведение человека, прогресс, этапы психологии, особенности психологии, когнитивная психология, современная психология.

Annotation. the article describes the history of Psychology, its development from philosophical reflections on the soul to modern scientific research on mental processes and human behavior, the main stages of the development of psychology, the features of the development of psychology, cognitive psychology, the content of processes ranging from modern psychology with scientific justification.

Keywords: history of psychology, philosophical reflections, mental processes, human behavior, progress, stages of psychology, features of psychology, cognitive psychology, modern psychology.

Psixologiya tarixi-bu ruh haqidagi falsafiy mulohazalardan aqliy jarayonlar va inson xulq-atvori bo'yicha zamonaviy ilmiy izlanishlarga qadar bo'lgan yo'l. Psixologiya rivojlanishining asosiy bosqichlari:

1. Oldin ilmiy psixologiya (19-asrgacha):

- falsafiy mulohazalar: falsafa doirasida ruh va ruhiyatni o'rganish

- faylasuflar-psixologiyaniing "otalari": aplotun, aristotel, dekart, lokk, kant, hegel va boshqalar.

- asosiy g'oyalar: ruh shaxsiyatning markazi, iroda erkinligi, ong va his-tuyg'ular, atrof-muhitning psixikaga ta'siri.

2. Mavzu psixologiyasi (XIX asr):

- Vilgelm Vundt: birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasining asoschisi (1879) va psixologiya bo'yicha birinchi darslik muallifi.

- eksperimental usullarning rivojlanishi: aqliy jarayonlarni o'rganish uchun birinchi eksperimental usul va texnikalarning paydo bo'lishi.

- oddiy aqliy jarayonlarni o'rganish: idrok, e'tibor, xotirani o'rganishga e'tibor.

3. Funktsionalizm (XIX asr oxiri - XX asr boshlari):

- psixikaning funktsiyalarini o'rganish: aqliy jarayonlar insonning atrof-muhitga moslashishi va omon qolishiga qanday yordam berishini o'rganishga qaratilgan.

- amerikalik psixologlarning hissalari: Jeyms, Devi, Anxel.

4. Bixeviorizm (20-asr boshlari):

- xulq-atvorni o'rganish: tashqi stimullarga javob sifatida inson xatti-harakatlarini o'rganishga e'tibor qaratish.

- Jon B. Uotson, B. F. Skinner: bixeviorizmning asosiy vakillari.

- shartli reflekslar usullari: shartli reflekslarni o'rganish usullarini ishlab chiqish (I. P. Pavlov).

5. Gestalt psixologiyasi (20-asr boshlari):

- yaxlit idrok: inson dunyoni alohida elementlar to'plami sifatida emas, balki butun sifatida qanday qabul qilishini o'rganish.

- Vertaymer, Köhler, Koffka: Gestalt psixologiyasining asosiy vakillari.

6. Psixoanaliz (20-asr boshlari): Zigmund Freyd: psixoanaliz asoschisi.

- ongsiz: ongsizlikni va uning inson xatti-harakatlariga ta'sirini o'rganish.

- psixologik himoya mexanizmlari: odam tashvish va stressdan himoya qilish uchun foydalanadigan psixologik mexanizmlarni o'rganish.

7. Kognitiv psixologiya (20-asr o'rtalari):

- kognitiv jarayonlarni o'rganish: kognitiv jarayonlarni o'rganishga e'tibor - idrok, e'tibor, xotira, fikrlash, nutq, qaror qabul qilish.

- tadqiqot usullarini ishlab chiqish: yangi tadqiqot usullarini yaratish - elektroensefalografiya (EEG), magnetoensefalografiya (Meg), funktsional magnit-rezonans tomografiya (fMRI).

8. Zamonaviy psixologiya:

- turli xil yondashuvlarning kombinatsiyasi: inson psixikasini o'rganishda kognitiv, xulq-atvor, neyropsikologik yondashuvlarning kombinatsiyasi.
- fanlararo tadqiqotlar: psixologlarning nevrologlar, shifokorlar, kompyuter mutaxassisleri bilan hamkorligi.
- psixologiya tarixi nafaqat turli maktablar va yo'nalishlarning ketma-ketligi. bu bizning davrimizda davom etayotgan inson psixikasi haqidagi bilimlarni rivojlantirishning dinamik jarayoni.

Evropada V-XI asrlar davri antik davrdan O'rta asrlarga o'tish bilan ajralib turardi. Ushbu o'tish hayotning barcha sohalarini, shu jumladan psixologiyani rivojlantirishga ta'sir ko'rsatdi.

Ushbu davrda psixologiyaning rivojlanish xususiyatlari quyidagi tarzda izohlanadi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Psixologiyaning rivojlanish xususiyatlari

№	Psixologiyaning rivojlanish xususiyatlari	Mazmun-mohiyati
1	Diniy ta'limotning ustunligi	bu davrda din jamiyatda ustun rol o'ynagan. Psixologik g'oyalar ruhga va uning Xudo bilan munosabatlariga katta e'tibor bergan nasroniylik ta'limoti asosida qurilgan.
2	Ilmiy tadqiqotlarning etishmasligi	psixologiya bo'yicha ilmiy tadqiqotlar deyarli yo'q edi. Psixologiya diniy bilimlarning bir qismi sifatida qaraldi.
3	Ma'naviy hayotga e'tibor	psixologik g'oyalar ma'naviy hayot, axloq, gunoh, tavba, o'lim va najotni o'rganishga qaratilgan
4	Qadimgi g'oyalarning ta'siri	diniy ta'limotning ustunligiga qaramay, psixikaga oid qadimiy g'oyalar o'rta asr tushunchalariga ta'sir ko'rsatishda davom etdi
5	Asosiy psixologik g'oyalar	Ruh shaxsiyatning markazi sifatida: xristianlik ruh haqidagi g'oyani o'lmas va Xudo bilan uzviy bog'liq bo'lgan shaxsning Markaziy elementi sifatida tasdiqladi
6	Gunoh va tavba	gunoh" va "tavba" tushunchalariga alohida e'tibor berildi. Inson gunohga moyil, ammo tavba qilish orqali gunohlarini kechirishi mumkin deb ishonilgan

7	Iroda erkinligi	xristianlik insonning Iroda erkinligi, uning yaxshilik va yomonlik o'rtasida tanlov qilish qobiliyati g'oyasini tasdiqladi
8	Aql va his-tuyg'ular	O'rta asr mutafakkirlari aql va his-tuyg'ular bilan o'rtoqlashdilar, ratsional va hissiy bilimlarning ahamiyatini angladilar

Psixologiyaning keyingi rivojlanishiga ta'siri:

-Teologik psixologiyaning rivojlanishi: insonning ma'naviy hayotini va uning Xudo bilan munosabatlarini o'rganish teologik psixologiyaning rivojlanishi uchun asos yaratdi.

-Axloqqa e'tibor: axloq va axloqqa e'tibor keyinchalik axloqiy va psixologik g'oyalarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

-Falsafaga ta'siri: O'rta asr psixologiyasi inson, uning ruhi, Iroda erkinligi haqidagi falsafiy g'oyalarga ta'sir ko'rsatdi.

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi ta'limot o'rta asrlarda Sharqda ham, G'arbda ham hukmron bo'lib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti bo'lgan – ruh psixik jarayonlar – fizik hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi haqidagi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotellarda qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinar edi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilar edi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi.

Shuningdek, o'rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga ham alohida e'tibor berdilar.

Masalan, Avgustin Ipponskiy (353-430 y.) birinchi bo'lib kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Duns Skott (1265-1308 y.) ning ta'limoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, iroda aql dan ham yuqori turadi.

Butun o'rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, falsafa va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o'rin egalladi. Bu masala bo'yicha V asrdayoq ikkita oqim – determinizm va indeterminizm paydo bo'lgan.

Deterministlar (lot. determinare – belgilamoq) inson irodasi dunyodagi hamma narsalar singari sababiyat qonuniga bo'ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, o'z sabablari bilan belgilanadi deb ta'lim beradilar.

Indeterministlar aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli hamda zaruriyatga bog'liq emas, deb ta'lim beradilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizm esa idealistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'lmaydi. Bunda ikki oqim – realistlar bilan nominalistlar o'rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar – umumiy tushunchalar («universallilar» o'sha vaqtda shunday deb atashardi) real, ob'ektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog'liq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (g'oya)lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g'oyalarning tug'ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, xolos.

Anzelm Kenterbenskiy (1033-1109 y.) va Shampolik Vilgelm (1121-1170 y.) lar realizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lat. nominale – nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat predmetlarning nomlaridir, deb hisoblaydilar. Realistlarga qarama-qarshi o'laroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega bo'lgan alohida-alohida narsalargina real mavjuddir, – deb da'vo qilganlar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butunlikka kiradigan predmetlarning hammasiga tadbiq qilinadigan so'zlardir. Nominalistlarning ta'limotlarida ba'zi bir o'rta asr mutafakkirlarining materialistik tendensiyalarida ham ifodalangan. Nominalizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari I.Rosselin (1050-1125 y.), Duns Skott (1265-1308 y.), Vilyam Okkam (1200-1349 y.)lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, O'rta Osiyolik shifokor va faylasuf Ibn Sino (980-1037 y.) va arab mutafakkiri Ibn Rashid (1125-1198 y.)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar,

ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi Rossiyada kitob madaniyati boshlanishi bilan (X-XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Iogann Damaskinning (673-777 y.) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «Haqiqiy imon haqida» nomli asarlari edi.

I.Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismoniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi.

Damaskin ruh tanaga bog'liq: masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda ojizlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va hissasi ko'rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. SHu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyaning undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

VII asrning oxirlarida Movaraunnahr xalqlari asta-sekin arab xalifaligi qaramog'iga o'ta boshlaydi. Islomning har jihatdan mustahkam joriy etilishi esa asosan IX asrning I choragida boshlangan. Shuning uchun ham Movaraunnahr allomalari arab musulmon madaniyati bilan faqat IX asrning boshidan tanisha boshlaganlar. Chunonchi, Muhammad al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniy Bag'dod akademiyasi «Dorul hikma»ga IX asrning 16-20 yillarida kelganlar. Shu vaqtdan boshlab O'rta Osiyo fani, falsafasi, adabiyoti va madaniyati tarkibida mustahkam bosqich sifatida, ya'ni O'rta Osiyo mahalliy madaniyatining yangi bosqichi sifatida shakllana boshlagan edi. Demak, arab madaniyati va islomning O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga, ruhiyatiga ta'siri haqida ham xuddi mana shu vaqtdan boshlab gapirish mumkin.

Abu Nasr Forobiyning psixologik qarashlari. Abu Nasr Forobiy Yaqin va O'rta Sharqda ilg'or ijtimoiy-falsafiy oqimning asoschilaridan biri bo'lib, «Sharq

Aristoteli» degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mutafakkir. Forobiy (873-950) dunyoqarashining asosi, ya'ni dunyoning tuzilishi haqidagi tushunchasini «panteistik» degan fikr tashkil etadi. Mavjudot yagona boshlang'ichdan pog'onama-pog'ona vujudga kelgan, yakkalikdan ko'plikka, rang-baranglikka borgan. Uning dunyoqarashidagi asosiy maqsadlardan biri ilmiy-falsafiy usulning mustaqilligini nazariy jihatdan asoslab berishga, uning inson tafakkuriga, aqliy bilimiga asoslanganligini isbotlashga intilishdir.

Forobiy bilishning ikki shakli bosqichini – hissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. U sezgi roliga to'xtalib, besh turga bo'ladi.

Forobiy sezgini bilishning manbai deb hisoblagan, uning qarashlari Aristotelning «sezmagani odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham» degan qarashlariga o'xshab ketadi.

Forobiy inson (ruh) jonining bir tandan boshqasiga o'tib, ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual «substansiyasining birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan.

Forobiyning ruhiy jarayonlar, ularning bilish va mantiq tizimi haqidagi ta'limoti o'rta asrlar falsafasining katta yutug'i edi.

Al Xorazmiyning psixologik qarashlari. Abu Abdulloh al Xorazmiy ham O'rta Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan biri hisoblanadi. Abu Abdulloh al Xorazmiy dunyoqarashining muhim tomoni, uning keng bilimi, ilmning ko'p jabhalari masalalarini tushunishga ob'ektiv yondashishga qaratilgan. Xususan, uning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilimi hissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. «Shaxsiy ruh – u miyada bo'lib, undan badan a'zolariga asab orqali tarqaladi» deydi. O'rta asr Sharq peripatetiklari uchun aql bilimning yana bir manbaidir. Ular aqlni ikki turga – tug'ma va orttirilgan aqlga ajratishadi. Xorazmiy aqlni odam nafslarining kuchlaridan biri deb hisoblaydi.

Umuman olganda, Abu Abdulloh al Xorazmiyning psixologik falsafiy qarashlari o'z davri ilmiy dunyoqarashining rivojiga katta hissa qo'shgan.

Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari. Abu Ali ibn Sinoning (980-1037) psixologik-falsafiy qarashlari, ilmlar tasnifi, ta'rifi va tarkibi haqidagi fikrlari uning «Tib qonunlari» asarida inson fiziologiyasi va psixologiyasi asosida talqin etiladi. Ibn Sino sezgini tashqi va ichki sezgilarga ajratadi. Tashqi sezgi insonni tashqi olam bilan bog'laydi, ular 5 ta: ko'rish, eshitish, ta'm – maza bilish, hid va teri sezgisi. Bular insonning ma'lum organlari – teri, ko'z, og'iz, burun va quloq bilan uzviy bog'liq.

Ichki sezgilar - bu umumiy, chunonchi, tahlil etuvchi, ifodalovchi, eslab qoluvchi (xotira), tasavvur etuvchi (xayol) sezgilardir. Ibn Sino miyani barcha sezgilardan boruvchi nervlar markazi, umuman inson nerv tizimining markazi ekanligi haqidagi ta'limotni olg'a surgan. Inson tana va jondan tashkil topadi, miya insonni boshqarib turuvchi markazdir.

Ibn Sinoning ilmiy psixologik-falsafiy fikrlari noyob oltin xazina bo'lib hisoblanadi.

Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari. Abu Rayhon Beruniyning (973-1043) fikricha, inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin insonning hayvondan tubdan farq qiladigan bu xususiyati qanday bo'lganligini tushuntirganda Ollohga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan deydi.

Beruniyning ruhiy va moddiy ehtiyojlarning roli haqidagi fikri o'sha davr uchun nihoyatda qimmatli fikr edi. U jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojlari rolini ko'ra oladi.

Beruniyning fikricha, aql, mehnat, erkin tanlash insonning hayotini va ijtimoiy holatini belgilaydi. Inson o'z ehtiyojlarini mehnat tufayli qondiradi, deydi.

VIII asrda islomda turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta'limotiga ko'ra hissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdir. Ular nimaiki o'zlari uchun nomaqbul bo'lsa (hissiy bilish bilan bog'liq bo'lgan sezgi ma'lumotlari va bilimni inkor etish yordamida) hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo'lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsaga yo'l qo'yish yordamida hammasiga yo'l qo'yish mumkin deb hisoblaydilar.

So'fizm ta'limotida butun odam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko'rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o'z navbatida xudoda mavjud. Dunyo – ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo'shiladi. Bu qo'shilish xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi – shariat, taraqqiyot, ma'rifat va haqiqat olib keladi. So'fizmgaga ko'ra xudo bilan qo'shilishning o'zi – eng oliy rohat. So'fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki hissiyot orqali yaqinlashishga katta e'tibor beradi.

Xulosa: V-XI asrlarda psixologiyani rivojlanishi diniy ta'limot va ilmiy tadqiqotlarning etishmasligi bilan chambarchas bog'liq edi. O'sha davrning asosiy psixologik g'oyalari insonning ma'naviy hayotini va uning Xudo bilan

munosabatlarini o'rganishga qaratilgan. Biroq, o'rta asr psixologiyasi teologik psixologiya va falsafaning keyingi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy psixologiya (A.V.Petrovskiy tahriri ostida) T; "O'qituvchi" 1992 y.
2. Xaydarov F.I., Xalilova N.I.. Umumiy psixologiya. T; Fan va texnologiyalar, Toshkent 2013.-B. 278.
3. Andrushenko T.Yu. Diagnosticheskie probi v psixologicheskoy konsultirovani. M.: Akademiya, 2004. –S. 206.
4. Balakshina J.A., Proxorenko T.V. Diagnostika pamyati, vnimaniya, mishleniya, urovnya razvitiya. SPb.: Rech, 2002. –S. 252.

